

dr inż. Stanisław Szombara

AGH Akademia Górniczo-Hutnicza
e-mail: szombara@agh.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0002-0205-7823>

dr Alicja Jarkowska

Uniwersytet Jagielloński
e-mail: alicja.jarkowska@uj.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-8104-407X>

Powojenne mapy i plany krakowskiego getta¹

Post-War Cartographic Representations of the Kraków Ghetto

Summary

This article undertakes a critical analysis of maps depicting the Kraków Ghetto produced in the post-Second World War period between 1946 and 2023. The available maps exhibit considerable variation in quality, as cartographic inaccuracies can significantly distort the representation of the ghetto space, thereby impacting research and the reconstruction of narratives pertaining to the locations where Jews resided, laboured, sought refuge, and perished during the occupation. The extant maps were examined from both cartographic and historical perspectives, resulting in a systematisation of knowledge concerning ghetto maps available within the literature. Following an introductory section, the article provides a concise overview of the Kraków ghetto's history and presents a quantitative and qualitative analysis of 35 maps. Among other features, the analysis encompasses streets (including names and layout), buildings, and other significant elements (e.g., gates, tram lines, and ghetto boundaries) represented on the maps.

Keywords: Ghetto; Kraków; ghetto maps; Holocaust; Second World War

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest krytycznej analizie map getta krakowskiego powstałych po II wojnie światowej w latach 1946–2023. Dostępne mapy są bardzo zróżnicowane pod względem jakości, gdyż mapa zawierająca błędy może znacząco wpłynąć na wyobrażenie przestrzeni getta podczas badań i odtwarzania historii związanych z miejscami zamieszkania, pracy, ukrywania się i śmierci Żydów podczas okupacji. Dostępne mapy poddano analizie pod kątem kartograficznym i historycznym. W efekcie usystematyzowano wiedzę o dostępnych w literaturze mapach getta. W artykule, po wprowadzeniu, przedstawiono pokrótce historię krakowskiego getta, a następnie zaprezentowano analizę ilościową i jakościową 35 map. Opisano m.in. pojawiające się na mapach: ulice (nazwy i układ), budynki i inne obiekty (bramy, linie tramwajowe, granice).

Słowa kluczowe: getto; Kraków; mapy getta; Holocaust; II wojna światowa

¹ Badania zrealizowano w ramach Subwencji Badawczej Akademii Górniczo-Hutniczej nr. 16.16.150.545. Artykuł powstał w ramach projektu Narodowego Centrum Nauki (Sonata 16OPUS 26), nr projektu: 2023/51/B/HS3/016042020/39/D/HS3/00331.

Wstęp

Motyacją do podjęcia badań nad mapami przedstawiającymi krakowskie getto były słowa zapisane prawie dwie dekady temu przez Tima Cola²:

Sporządzanie map gett z okresu Holokaustu w celu ponownej refleksji nad motywacjami [wiodącymi kierunkami, motywami Nazistów przy tworzeniu gett — S.Sz., A.J.] tak naprawdę nie było brane pod uwagę [w badaniach — S.Sz., A.J.] przez historyków, a co za tym idzie — samo w sobie sporządzanie map gett zostało potraktowane raczej pobieżnie.

Miał on rację, pisząc w 2003 roku, że historycy nie wykorzystywali narzędzi innych nauk do analizy tego, co wydarzyło się podczas Holokaustu, zwłaszcza przez pryzmat miejsca (przestrzeni geograficznej) — getta jako centrum życia publicznego i prywatnego. Zmieniło się to na przestrzeni ostatnich lat, gdy tematyka przestrzeni, topografii miejsca i topografii doświadczenia stała się przedmiotem badań uczonych z Polski oraz z zagranicy reprezentujących nauki humanistyczne, społeczne, przyrodnicze. Pozwoliło to na spojrzenie na historię gett żydowskich tworzonych podczas II wojny światowej przez Niemców z innej, interdyscyplinarnej perspektywy. Efektem są dokonania zespołów naukowych kierowanych m.in. przez Anne Kelly Knowles, Barbarę Engelking, Jacka Leociaka, Adama Sitarka³, których badania uwzględniają granice warszawskiego i łódzkiego getta. Takie poszerzone badania, jak dotąd, nie zostały przeprowadzone w odniesieniu do Krakowa i istniejącego na jego terenie getta. Jednym z wyjątków jest informacyjna broszura autorstwa Jerzego Sokołowskiego oraz Michała Zajdy pt. *Getto żydowskie w Krakowie utworzone przez Niemców 3 marca 1941, zlikwidowane 14 marca 1943 r.*, która, jak sami autorzy podkreślili, pozwoliła „na lokalizację śladów getta we współczesnym Krakowie”. Podjęli oni próbę nakreślenia wojennych granic z zaznaczeniem ich zmian na przestrzeni kolejnych lat II wojny światowej. Broszura ta, co warto odnotowania, została wydana przez Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Krakowie w 2023 roku.

Założeniem niniejszego artykułu jest krytyczna analiza: ilościowa, jakościowa i historyczna, map getta krakowskiego powstałych po II wojnie światowej. W wielu publikacjach naukowych i materiałach edukacyjnych wykorzystywane są różne mapy przedstawiające obszar krakowskiego getta, które często zawierają błędne dane historyczne i/lub przestrzenne. Nie są opisane w nich ulice, które w latach istnienia getta

² Oryg. ang.: „The mapping out of Holocaust ghettos as a way to reconsider motivation is something that has not really been taken on board by historians, and, indeed, the mapping out of ghettos, period, remains rather sketchy” (T. Cole, *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*, New York 2003, s. 35).

³ Zob. Projekt Warszawa — Atlas Literatury Zagłady — kolekcja cyfrowa na platformie Nowa Panorama Literatury Polskiej (NPLP.PL), <https://nplp.pl/kolekcja/atlas-zaglady/>; *Atlas historyczny getta łódzkiego*, realizowany w Centrum Badań Żydowskich Uniwersytetu Łódzkiego.

zostały wydzielone z niego na skutek zmniejszenia jego granic. Problem ten dotyczy również budowli inżynierskich, tj. mostów. Przykładowo na niektórych mapach zaznaczony jest dawny most Franciszka Józefa, który nie istniał w latach 1941–1943. W relacjach świadków pojawia się często informacja o moście, przez który prowadziła droga do getta i w rzeczywistości chodzi tu o stary Most Krakusa (dzisiaj Most Powstańców Śląskich), wysadzony przez Niemców w 1945 roku.

Mapa jest niezwykle istotnym źródłem w badaniu przeszłości i definiuje wyobrażenie o niej. To także ważne narzędzie w edukacji, dlatego też do poznania trudnej historii Żydów podczas II wojny światowej konieczne są poprawne narzędzia do badań, które nie wprowadzają użytkowników w błąd. W literaturze dostępnych jest wiele map krakowskiego getta, często powielających błędy w nazewnictwie i układzie ulic, granic (z początku istnienia getta i okresu poprzedzającego jego likwidację).

Artykuł składa się z kilku zasadniczych części. Po wprowadzeniu przedstawiono pokrótce historię krakowskiego getta i jego granic, następnie krytycznej analizie poddano dostępne mapy historyczne z lat 1946–2023.

Wprowadzenie

Latem 1941 roku krążyła wśród krakowian plotka o niemieckich planach zagospodarowania przestrzennego ich rodzinnego miasta. Na łamach konspiracyjnego „Dziennika Polskiego” zawiadamiano, że

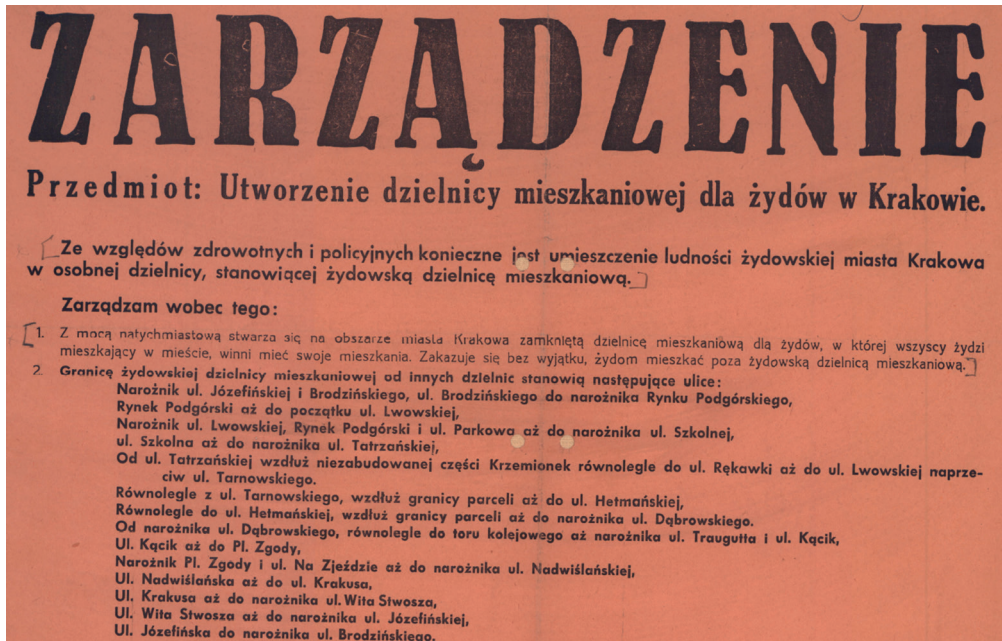
z urzędowych sfer niemieckich donoszą nam o projekcie utworzenia w Krakowie trzech dzielnic: niemieckiej, polskiej i żydowskiej. Będą więc trzy getta w Krakowie. Szczegółów na razie brak⁴.

Gmina żydowska otrzymała oficjalne zawiadomienie z urzędu Stadthauptmanna o tworzeniu na prawym brzegu Wisły „zamkniętej dzielnicy mieszkaniowej” dla Żydów pod koniec lutego 1941 roku⁵. Realizację tych zamierzeń rozpoczęto wydanym 3 marca 1941 roku rozporządzenia o utworzeniu w Krakowie getta (fot. 1). Wydał je ówczesny szef okręgu krakowskiego, podkreślając w dokumencie, że Żydzi mają wykonać zawarte w nim polecenia do 20 marca, były to zaledwie dwa tygodnie⁶. Jako miejsce wybrano Stare Podgórze, zaniedbaną i pozbawioną zaplecza sanitarnego dzielnicę. Teren wyznaczonego getta obejmował następujące ulice: „Brodzińskiego,

⁴ Komunikat wojenny, „Dziennik Polski”, 1940, 14 sierpnia, s. 2.

⁵ R. Kotarba, *Żydzi Krakowa w dobie zagłady (ZAL/KL Plasow)*, Kraków-Warszawa 2022, s. 49.

⁶ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH), sygn. 302/25: pamiętnik Michała Weicherta, za: K. Samsonowska, *Pomoc dla Żydów krakowskich w okresie okupacji hitlerowskiej*, w: *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006, s. 832; Komunikat Wojenny, „Dziennik Polski”, 1940, 14 sierpnia, s. 2.

Fot. 1. Fragment Zarządzenia Szefa Okręgu Krakowskiego Dr Wachtera, „Utworzenie dzielnicy mieszkaniowej dla żydów w Krakowie”.

Źródło: USHMM, zespol: RG 241/59.

Józefińską, Lwowską, Parkową, część Szkolnej, Tatrzańską, Tarnowskiego, Dąbrowskiego, Traugutta, Kącik, Na Zajeździe, Nadwiślańską, Wita Stwosza oraz część Krzemionek i plac Zgody”⁷. Obszar getta żydowskiego w Krakowie obejmował około 20 ha, z 320 domami, przeważnie parterowymi, jednopiętrowymi lub dwupiętrowymi, o słabym stanie technicznym i sanitarnym⁸. Wedle informacji zamieszczonych na łamach „Gazety Żydowskiej” na jedno okno w mieszkaniu miały przypadać trzy osoby. W praktyce w jednym pomieszczeniu przebywało średnio od czterech do pięciu osób. Na terenie zamieszkałym wcześniej przez parę tysięcy osób stłoczono ich kilkanaście tysięcy, szacuje się, że przebywało tam od 15 tys. do 20 tys. Żydów⁹.

Początkowo teren getta został ogrodzony drutem kolczastym i był strzeżony przez policję tzw. granatową (na zewnątrz) oraz policję żydowską, tzw. Jüdische Ordnungsdienst (od wewnątrz). Mur powstał w kwietniu 1941 roku. Wznosili go robotnicy z polskiej firmy, wynajętej przez niemiecki Arbeitsamt, w kwietniu 1941 roku

⁷ „Gazeta Żydowska”, 2 (1941), nr 19, 7 marca, s. 4.

⁸ Tamże; T. Pankiewicz, *Apteka w getcie krakowskim*, posł. C. Brzoza, Kraków 2012, s. 16.

⁹ W maju 1941 roku spis ludności getta wykazał, że na jego terenie przebywało wówczas 10 873 osoby, a w kwietniu 1942 roku 17 163 osoby. ANK, sygn. SMKr, 744 (mikrofilm J 13 869), Die Bevölkerung des Judenwohnbezirkes in Krakau, k. 15-38. W czerwcu 1942 roku w getcie znajdowało się od 19 tys. do 20 tys. Żydów.

w trakcie święta Pesach. Prace zakończono dwa miesiące później¹⁰. Tadeusz Pankiewicz, którego apteka znajdowała się na terenie getta, wspominał o dziesiątkach murarzy pracujących dniem i nocą przy stawianiu muru, bram i krat w domach Polaków z oknami wychodzącymi na getto. Mieszkańcy z przerażeniem przyglądali się wznoszącym się na ich oczach murach „zamkniętej dzielnicy”¹¹. Z kolei na łamach „Gazety Żydowskiej” propagandowo uspokajano mieszkańców getta o prowadzonych na jej terenie pracach, przekonując, że wszystko jest pod ścisłą kontrolą i służy lepszemu funkcjonowaniu tego miejsca. Powoływano się na słowa cenionych ekspertów, w tym inżyniera Jakuba Stendiga, architekta i kierownika Wydziału Budowlanego przy krakowskim Judenracie. Autorzy tekstu wyjaśniali, odwołując się do rozmowy ze Stendigem, że roboty realizowane są we współpracy z niemieckim Urzędem Pracy¹², który rzekomo:

wykonuje mury ograniczające, a czyni to własnym kosztem i przez własnych przedsiębiorców budowlanych. Do niego należy budowa okien w miejsce dawnych bram i witryn sklepowych, a więc właściwa robota murarska, jak i futryny, oszklenie, okucie itd. tych okien. Gmina wykonuje natomiast prace mające na celu udostępnienie mieszkańcom obiektów granicznych, komunikację z ulicami, a więc wybija przejścia wewnętrzne między domami i łączy je z ulicami dzielnicy żydowskiej¹³.

Mur nie był ciągły, granicę wyznaczały także mury kamienic, a niektóre jego fragmenty były otoczone drutem kolczastym, z czasem zamienionym na parkan. Do getta prowadziły cztery bramy usytuowane na Placu Zgody (obecnie Plac Bohaterów Getta), u wylotu ul. Lwowskiej, u wylotu ul. Limanowskiego oraz na styku ul. Limanowskiego i Rynku Podgórskiego (brama główna)¹⁴. Przez teren getta przejeżdżały tramwaje nr 3 i 6¹⁵. Na bramie głównej od strony zewnętrznej umieszczono napis „Jüdischer Wohnbezirk” (Żydowska Dzielnica Mieszkaniowa), od strony wewnętrznej ten sam napis w alfabecie hebrajskim. Brama została zwieńczona gwiazdą Dawida. Nieopodal znajdowała się siedziba Judenratu i posterunek policji niemieckiej.

¹⁰ A. Franczak, M. Grądzka-Rejak, *„Tylko mur nas dzieli, tylko kilkadziesiąt kroków, a tu życie, tam śmierć”. Mury wokół gett w Warszawie, Krakowie i Nowym Sączu*, w: *Ciemności kryją ziemię. Wybrane aspekty badań i nauczania o Holokauście*, red. M. Grądzka-Rejak, P. Trojański, Dęblin 2019, s. 118.

¹¹ T. Pankiewicz, *Apteka w getcie krakowskim*, postł. C. Brzoza, Kraków 2012, s. 18.

¹² W oryginale podany jest „Wydział Pracy w Urzędzie Szefa Okręgu”, ale w rzeczywistości chodziło o niemiecki Urząd Pracy.

¹³ „Gazeta Żydowska”, 2 (1941), nr 31, 18 kwietnia, s. 3.

¹⁴ T. Pankiewicz, *Apteka w getcie krakowskim*, s. 16.

¹⁵ A. Franczak, M. Grądzka-Rejak, *„Tylko mur nas dzieli, tylko kilkadziesiąt kroków, a tu życie, tam śmierć”*, s. 121.

W pobliżu pozostałych bram rozmieszczono posterunki policji „granatowej”¹⁶. Getto nie było całkowicie oddzielone od pozostałej części miasta. Jego naturalnymi granicami były: w pewnym zakresie, od północnej strony znajdująca się już poza gettem Wisła i znajdujące się częściowo w granicach getta skałki wapienne pod wzgórzem Lasoty od strony południowej.

Niektóre części muru zostały zlikwidowane po deportacjach w 1942 roku do ośrodka zagłady w Bełżcu. Powierzchnię getta zmniejszono 20 czerwca 1942 roku, odłączając ul. Czarnieckiego, Rękawki, św. Benedykta oraz w części południowej odcinki ul. Węgierskiej i Krakusa. Kolejne zmiany nastąpiły w listopadzie tego roku, gdy z terenu getta wyłączono część na północ od ul. Lwowskiej, potocznie nazywaną przez jego mieszkańców „Ukrainą”. Miesiąc później, tj. 6 grudnia, getto zostało podzielone na dwie części: „A” — dla pracujących i „B” — dla niepracujących¹⁷. Od grudnia 1942 roku do stycznia 1943 roku następowała stopniowa likwidacja krakowskiego getta. Najpierw w eskorcie policjantów żydowskich doprowadzano robotników z getta do budowy obozu pracy w Płaszowie, by 10 marca 1943 roku Wyższy Dowódca SS i Policji w Generalnym Gubernatorstwie (dalej: GG) Friedrich Wilhelm Krüger zarządził przeniesienie wszystkich Żydów z getta krakowskiego tamże¹⁸. Getto przestało istnieć 13 marca 1943 roku.

Za murami krakowskiego getta

Krakowskie getto było jednym z kilkuset istniejących na terenie okupowanej przez Niemców Polski, szacuje się, że istniało ich nawet 400, zróżnicowanych pod względem wielkości, stopnia izolacji od miasta lub warunków bytowych. Według encyklopedii USHMM całkowita liczba gett w okupowanej Europie przekraczała 1150¹⁹. Istniały dwie kategorie gett: zamknięte (ogrodzone m.in. murem, parkanem, drutem) i tzw. otwarte, krakowskie należało do pierwszej kategorii²⁰. Getto w Krakowie

¹⁶ Policja „granatowa” — potoczna nazwa Polskiej Policji Generalnego Gubernatorstwa (dalej: PPGG). Określenie pochodziło od koloru mundurów noszonych przez funkcjonariuszy. Policja „granatowa” była podporządkowana lokalnym komendantom niemieckiej policji porządkowej (Kommandeur der Ordnungspolizei). O PPGG zob. A. Hempel, *Pogrobowcy kłęski. Rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie 1939–1945*, Warszawa 1990.

¹⁷ T. Wroński, *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974, s. 239; AŻIH, sygn. 310/448: relacja Leona Salpetera.

¹⁸ R. Kotarba, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942–1945. Przewodnik historyczny*, Kraków 2016, s. 25; AŻIH, sygn. 301/448: relacja Leona Salpetera, s. 25; A. Bieberstein, *Zagłada Żydów*, Kraków 1986, s. 82.

¹⁹ *Reader's Guide*, in: *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. 2: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, part A, eds. M. Dean, M. Hecker, G. Megargee, Bloomington 2012, s. XLIX–LI.

²⁰ Wiadomo, że murem otoczono, poza Krakowem, także warszawskie getto i nowosądeckie. Zob. A. Franczak, M. Grądzka-Rejak, „*Tylko mur nas dzieli, tylko kilkadziesiąt kroków, a tu życie, tam śmierć*”, s. 106–129.

różniło się od pozostałych, nie tylko z uwagi na lokalizację w stolicy GG, lecz także jego wygląd. Jego planiści wykazali się bowiem szczególną perfidią, otaczając getto murem połączonym z bramą z charakterystycznym zwieńczeniem w kształcie półkolistych macew. W efekcie miejsce to automatycznie kojarzyło się z cmentarzem zamieszkałym przez żydowskich więźniów. Paradoksalnie sytuacja w getcie była lepsza niż w innych „zamkniętych dzielnicach”. Skala umieralności nie była tak wysoka jak np. w warszawskim getcie. W Krakowie nie odnotowano także epidemii tyfusu. Powodów tego stanu rzeczy było wiele: lepsza aprowizacja, powiązanie z tzw. aryjską stroną czy szybszy dostęp do reglamentowanych produktów poprzez bezpośredni kontakt z Żydowską Samopomocą Społeczną, której siedziba znajdowała się w Krakowie. Wyjątkowa była także istniejąca w getcie apteka prowadzona przez T. Pankiewicza²¹, która pełniła funkcję łącznika między gettem a światem zewnętrznym i była ośrodkiem pomocy dla Żydów.

Mapy i przestrzeń jako przedmiot badań nad Holokaustem i gettami

Jak już wspomniano we wstępie, mapy są jednymi z najważniejszych mediów używanych w przekazie pamięci o Holokauście dla masowego odbiorcy²². Gaižutytė-Filipavičienė w cytowanej pracy twierdzi ponadto, że współczesne technologie, takie jak smartfony i inne urządzenia mobilne, służą nie tylko do komunikacji, ale są także protezą naszej pamięci. Jeżeli tak jest, to poprawność historyczno-topograficzna jest istotna w kształtowaniu naszego wyobrażenia o przestrzeni getta. Plany i mapy nie są jednak zawsze dodawane do publikacji poświęconych gettom. Podejście takie można zrozumieć w opracowaniach zbiorczych, takich jak encyklopedia wydana przez USHMM, gdzie zamieszczono tylko mapy lokalizacyjne gett w poszczególnych jednostkach administracyjnych. Zrezygnowanie z dołączenia map gett prawdopodobnie wynika z faktu, że szczegółowa ich topografia nie zawsze jest znana. W encyklopedii USHMM w opisie krakowskiego getta znajdują się jednak przypisy do publikacji, w których czytelnik znajdzie te mapy²³.

W badaniach nad Holokaustem stosuje się różne metody wizualizacji danych przestrzennych, w tym mapy cyfrowe prezentujące obszar i wyniki analiz. Miranda Brethour i Fiona Davidson w 2021 roku²⁴ wykorzystywały mapy do zaprezentowania

²¹ T. Pankiewicz, *Apteka w getcie krakowskim*. W 1983 roku otrzymał medal „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”.

²² Ž. Gaižutytė-Filipavičienė, *Jewish Heritage in the Creative Cities of Central and Eastern Europe. Tourism, Technologies and Prosthetic Memory*, „Creativity Studies”, 13 (2020), no. 1, s. 41-52.

²³ H. Sinnreich, S. Phillips, M. Dean, *Kraków*, in: *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933-1945*, vol. 2, s. 527-531.

²⁴ M. Brethour, F. Davidson, *Visualizing Intimate Geographies of Genocide. A Spatial Analysis of the Holocaust in Węgrów County, Poland (1942-1944)*, „Journal of Historical Geography”, 72 (2021), s. 40-52.

przestrzennego rozkładu zabójstw w powiecie węgrowskim w ostatnich trzech latach okupacji, uwzględniając chronologię eksterminacji Żydów. W przytoczonych badaniach z wykorzystaniem oprogramowania geoinformatycznego zmapowano 3771 indywidualnych morderstw Żydów. Opracowane mapy doskonale uzupełniają informacje tabelaryczne, pozwalając na zrozumienie przestrzennego rozkładu zjawiska.

Tak jak w przypadku całych okupacyjnych powiatów, tak i w przypadku gett w miastach, szczegółowa i pogłębiona analiza map, topografii oraz przestrzeni getta jest niezbędna do pełnego zrozumienia tragedii Holokaustu²⁵. Wykorzystanie w publikacji szeregu map ukazujących obiekty przestrzenne związane z gettem w Budapeszcie pozwoliło na wyciągnięcie wniosków w zakresie przestrzennego odniesienia do Holokaustu. Jednym z nich było wykazanie konieczności zbadania przekształceń przestrzeni w ramach realizacji Zagłady Żydów, a także, że sposób, w jaki przestrzeń zarówno umożliwiała, jak i ograniczała, wprowadzenie w życie planów eksterminacji europejskich Żydów. Ponadto analiza getta pod kątem przestrzennym powinna uwzględniać akty prawne z czasów jego istnienia oraz współczesne akty prawa lokalnego opisujące jego teren.

Jak wspomniano wcześniej, ogłoszenie granic getta nastąpiło w drodze niemieckiego zarządzenia. Był to jeden z rodzajów aktów, które były wydawane w GG przez administrację niemiecką²⁶. Ich struktura i hierarchia budziła wątpliwości nawet samych urzędników niemieckich. Nie dziwne więc, że i zwykli obywatele mogli się w nich nie orientować, stąd ważnym źródłem informacji o granicach getta były gazety lokalne.

W niniejszym artykule opisano mapy krakowskiego getta, które powstały po II wojnie światowej, ponieważ konieczne jest ich uporządkowanie i krytyczna analiza. Planowany jest kolejny artykuł szczegółowo opisujący znajdujące się w archiwach i bibliotekach mapy powstałe podczas wojny. Mapy udostępnione w kolekcjach cyfrowych nierzadko są opisane metadanymi pozwalającymi na ich wstępną ewaluację i określenie przydatności w dalszych badaniach²⁷, co czyni je szczególnie przydatnym źródłem, lecz nierzadko ich dostępność dla zwykłych obywateli jest utrudniona. Stąd też mapy getta dostępne w literaturze popularnej i materiałach edukacyjnych są tak istotne w kształtowaniu wyobrażenia o topografii getta.

²⁵ T. Cole, *Holocaust City*, s. 25–48.

²⁶ A. Wrzyszczyk, *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „*Studia Iuridica Lublinensia*”, 2014, nr 22, s. 695–708.

²⁷ M. Kuźma, H. Bauer, *Map Metadata. The Basis of the Retrieval System of Digital Collections*, „*ISPRS International Journal of Geo-Information*”, 9 (2020), no. 7, s. 444; M. Kuźma, A. Mościcka, *Evaluation of Metadata Describing Topographic Maps in a National Library*, „*Heritage Science*”, 8 (2020), article no. 113, <https://doi.org/10.1186/s40494-020-00455-3>.

procesów toczących się przed komisją jeszcze w latach 70. XX wieku. Niestety autor nie podaje sygnatury akt. Pierwotnie mapa wykonana była w skali 1:5000. Na mapie błędnie zaznaczono nieistniejący most Franciszka Józefa oraz obszar getta pomiędzy ul. Nadwiślańską i Wita Stwosza. Jej czytelnik może mieć też wątpliwości co do położenia bram getta (np. wylot ul. Wita Stwosza).

Wojewódzka Żydowska Komisja Historyczna, mapy Józefa Baua 1946

Bezpośrednio po wojnie ukazały się mapy wykonane przez Józefa Baua zamieszczone w książce wydanej w trzecią rocznicę akcji likwidacyjnej getta²⁹. W publikacji zamieszczono trzy mapy prezentujące w schematyczny sposób granice getta (fot. 3). Mapy przedstawiają getto w jego zasięgu po wybudowaniu muru oraz po akcjach deportacyjnych w 1942 roku. W uproszczony sposób zaznaczono na niej ulice, charakter granicy getta (mur, drut kolczasty), linie tramwajowe, bramy, ważniejsze budynki. Mapy mają dużą wartość merytoryczną ze względu na to, że ich autor był redaktorem map wykonywanych dla niemieckiej administracji getta. Miał więc nie tylko doświadczenia osobiste, ale i ze względu na wykonywany zawód grafika oraz charakter wykonywanych wcześniej prac, doskonałą wiedzę o topografii getta³⁰. Bau pisze o redagowaniu map getta w swoich wspomnieniach w następujący sposób:

Pewnego dnia podoficer wszedł do mojego pokoju i zamiast tajnego pakunku, z kieszeni do kieszeni, przyniósł i położył mi na stole plan getta i sąsiadujących z nim dzielnic. Mur był zaznaczony grubą linią, a dookoła niego były wyrysowane różne ponumerowane kółka, trójkąty i kwadraty³¹.

Kronika okupowanego Krakowa 1974

Mapy Baua były przez wiele lat jednymi z najczęściej wykorzystywanych w publikacjach. Zamieszczano je w formie przedruków³² oraz jako zmienione, lecz wyraźnie inspirowane pracami źródłowymi. W monumentalnej pracy pt. *Kronika Okupowanego Krakowa* Tadeusz Wroński³³ zamieścił swoją wersję trzech map Baua. Zmniejszono

²⁹ *W 3-cią rocznicę zagłady ghetta w Krakowie (13.III.1943 – 13.III.1946)*, red. M. Borwicz, N. Rost, J. Wulf, Kraków 1946 (Książki Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Krakowie, nr 6), s. 26, 27.

³⁰ T. Owoc, *Ludzie z listy Schindlera. Józef Bau = People from Schindler's List. Joseph Bau*, tłum. M. Szymonik, Kraków 2012; K. Pabis-Cisowska, *Józef Bau. A History of Life, a History of Remembrance*, in: *Korczakian Reminiscences. Selected Aspects of the Times & Legacy of Janusz Korczak*, eds. H. Stępniewska-Gębik P. Trojański, Kraków 2012, s. 169-177.

³¹ J. Bau, *Czas zbeszczeszczenia. Wspomnienia z czasów drugiej wojny światowej*, Kraków 2006, s. 71-72.

³² K. Zimmerer, *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939-1945*, wyd. 2, Kraków 2008, s. 124, 169.

³³ T. Wroński, *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974, s. 142, 212, 232.

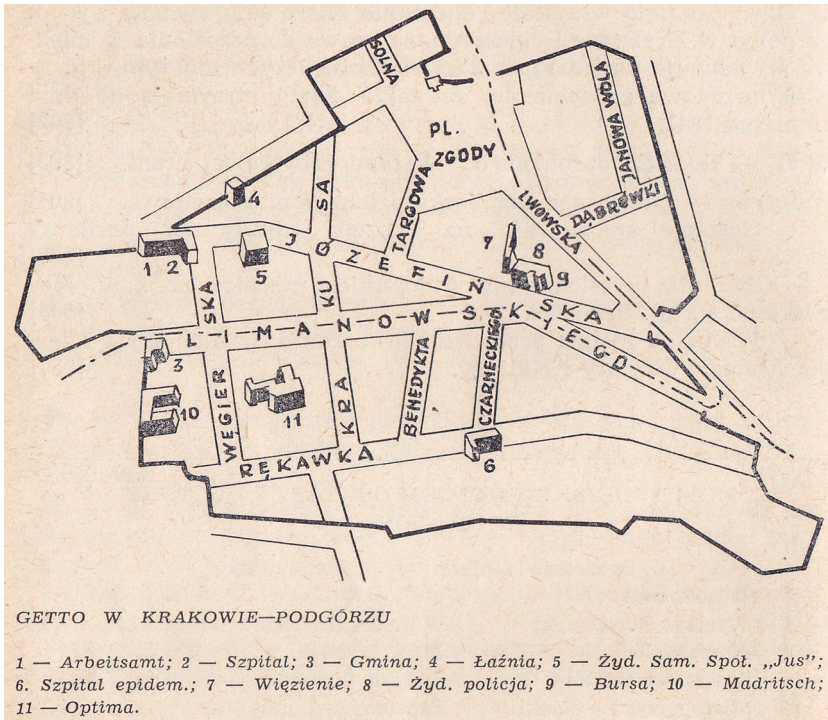

Fot. 3. Mapy wykonane przez Józefa Baua bezpośrednio po wojnie w 1946 roku.

Źródło: *W 3-cią rocznicę zagłady getta w Krakowie (13.III.1943 – 13.III.1946)*, red. N. Rost, J. Wulf, Kraków 1946 (Książki Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Krakowie, nr 6), s. 26, 27.

liczbę symboli oraz zamieniono podpisy rysunków na numery (fot. 4). W przeciwieństwie do oryginału na mapie poszczególne bryły budynków zaznaczono w sposób niejednolity. Budynki zaznaczone numerami 5 i 10, odpowiednio Żydowskiej Samo-pomocy Społecznej i „Madritscha”, są wykreślone w taki sposób, aby symulować oświetlenie z różnych stron, co sprawia wrażenie koślawości (por. fot. 3). Na mapie przedstawiającej granice getta po deportacjach w październiku 1942 roku nie zaznaczono też podziału na część A i B, jak to ma miejsce na mapie źródłowej. Ze względu na swój charakter praca Wrońskiego stanowiła i nadal stanowi źródło dla innych opracowań, w tym popularyzatorskich³⁴.

³⁴ A. Bieberstein, *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 1986; tenże, *Zagłada Żydów w Krakowie*, wyd. 2, Kraków 2001; *Krakowskie getto*, red. K. Bilańska, Kraków 1983; R. Butryński, *Getto Krakowskie*, 7.09.2021,

Fot. 4. Przerysowana i zmieniona mapa Józefa Baua z 1946 roku (zob. fot. 3) zamieszczona w *Kronice Okupowanego Krakowa*.

Źródło: T. Wroński, *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974, s. 142.

W swojej autobiograficznej książce *Czas zbeszczeszczania Bau*³⁵ zamieszcza przedredagowaną mapę getta swojego autorstwa (fot. 5). Wydaje się, że autor korzystał przy tym ze swoich oryginalnych rysunków, a nie *Kroniki Okupowanego Krakowa*. Może świadczyć o tym strzałka znajdująca się na Placu Zgody (obecnie: Plac Bohaterów Getta), a oznaczająca furtkę w murze w pobliżu posterunku policji niemieckiej oraz inne szczegóły mapy.

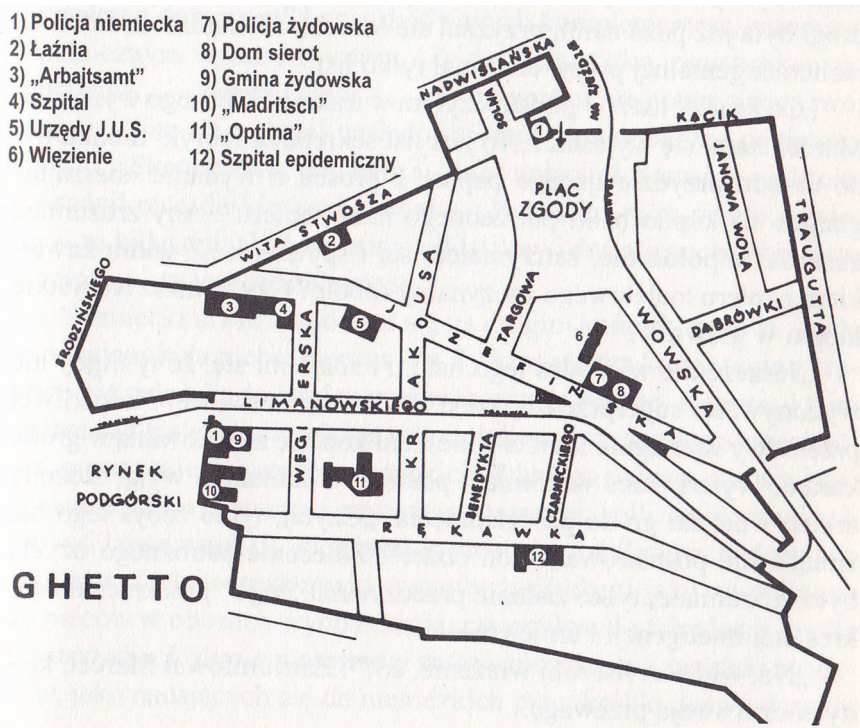
Jak wspomniano wcześniej, mapy wykonane przez Baua były wielokrotnie powielane. Ciekawym przypadkiem jest mapa zamieszczona w książce *Pamiętnik z getta w Krakowie*³⁶, w której wykorzystano kopię map zamieszczonych w książce Aleksandra Biebersteina *Zagłada Żydów w Krakowie*³⁷, w której zamieszczono kopię map

<https://www.dws-xip.com/reich/zaglada/getto3.html> [dostęp: 9.02.2024]; T. Pankiewicz, *Apteka w getcie krakowskim*; M. Zajac, *Kalendarium ważniejszych wydarzeń Żydów w Krakowie 1939–1945*, Kraków 1992, s. 100–101.

³⁵ J. Bau, *Czas zbeszczeszczania. Wspomnienia z czasów drugiej wojny światowej*, Kraków 2006, s. 43.

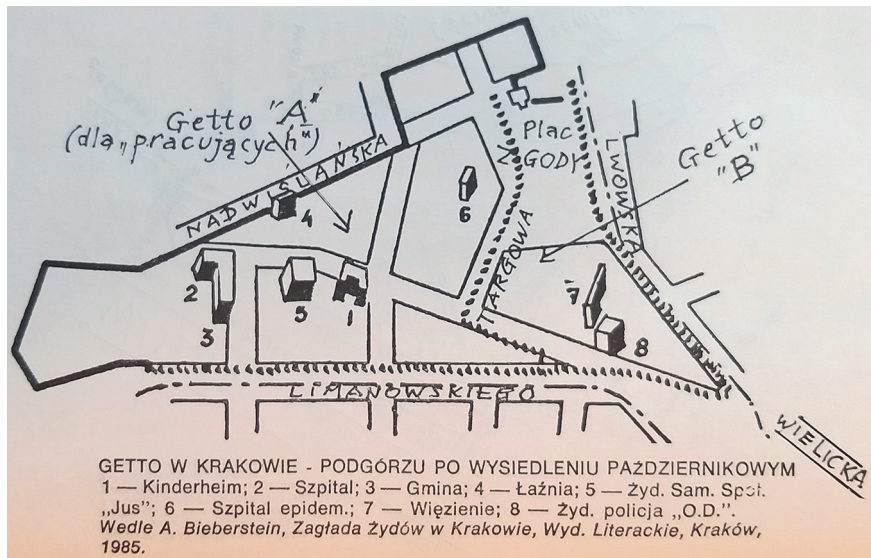
³⁶ H. Nelken, *Pamiętnik z getta w Krakowie*, przedm. G. Hausner, wstęp, oprac. S. Wcisło, Toronto 1987, s. 377–378.

³⁷ A. Bieberstein, *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 1986.

Fot. 5. Mapa getta autorstwa Józefa Baua zamieszczona w *Czasie zbyszczeszczania*.

Źródło: J. Bau, *Czas zbyszczeszczania. Wspomnienia z czasów drugiej wojny światowej*, Kraków 2006, s. 43.

Fot. 6. Mapa getta zamieszczona w *Pamiętniku z getta w Krakowie*.

Źródło: H. Nelken, *Pamiętnik z Getta w Krakowie*, Toronto 1987, s. 378.

z *Kroniki Wrońskiego*. Na mapie przedstawiającej stan getta po wysiedleniu październikowym autorka ręcznie dopisała niektóre informacje, m.in. podpisy podziału getta na część A i B (fot. 6). Informacja ta została pominięta w kopii pośredniej, ale znajduje się na oryginalnych mapach Baua wydanych w 1946 roku.

Mapa PPWK 1979

W latach 70. XX wieku Komisja Historyczna Zarządu Dzielnicy Kraków-Śródmieście oraz Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa objęła patronatem zredagowaną przez Kazimierza Trafasa mapę w skali około 1:20000 *Kraków w latach wojny i okupacji 1939–1945*³⁸. Mapa obejmuje obszar Krakowa w granicach z 1979 roku. Zaznaczono na niej w miejsca szczególnie związane z okupacją niemiecką, represjami, Polskim Państwem Podziemnym i działaniami wojennymi itp. (fot. 7). Mapę wykonano na podkładzie planu Krakowa wydanego w 1978 roku. Prezentuje ona wysoką wartość graficzną i kartograficzną. Zaprojektowane sygnatury kilkudziesięciu typów obiektów (zdarzeń) w czytelny sposób pokazują ich położenie. Sygnatury oraz opisy ulic pozbawione są w większości konfliktów graficznych, a przebieg granic getta jest wyraźnie zgeneralizowany. Na mapie wyraźnie zaznaczono miejsca martyrologii Żydów, w tym miejsca masowych egzekucji oraz obóz koncentracyjny KL Plaszow i jego filie.

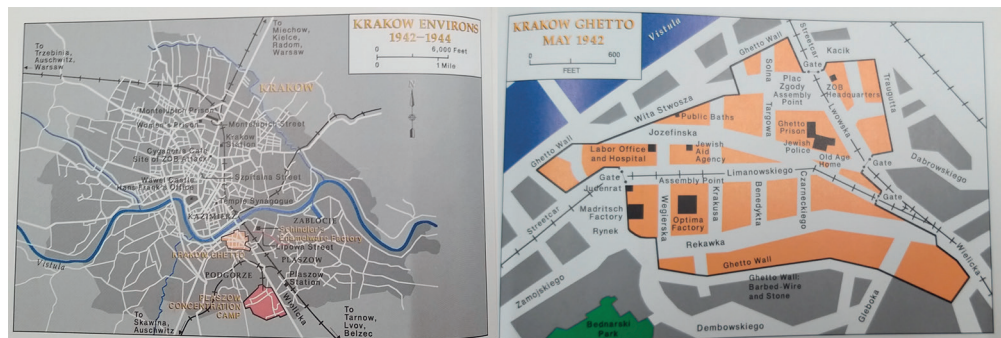
Fot. 7. Fragment mapy *Kraków w latach wojny i okupacji 1939–1945*.

Źródło: *Kraków w latach wojny i okupacji 1939–1945*, red. kartograf. T. Wojnar, C. Błasiak, M. Baran i in., oprac. graf. J. Zelech, A. Kłapyta, Warszawa 1979.

³⁸ *Kraków w latach wojny i okupacji 1939–1945*, red. kartograf. T. Wojnar, C. Błasiak, M. Baran i in., oprac. graf. J. Zelech, A. Kłapyta, Warszawa 1979.

Mapa getta krakowskiego w *Historycznym atlasie Holokaustu* 1996

Przedstawienie getta krakowskiego na mapie znajdującej się w *Historycznym atlasie Holokaustu*³⁹ pozwala na porównanie go z innymi tego typu obiektami w Europie. W atlasie zamieszczono dwie mapy: jedną mapę ogólną Krakowa, na której zaznaczono najważniejsze dla problematyki Holokaustu miejsca, tj. obóz KL Plaszow, getto, fabrykę Oscara Schindlera, więzienia itp., oraz drugą mapę samego getta. Mapa ogólna Krakowa dzięki umieszczeniu jej w atlasie pozwala na spojrzenie na getto w szerszym kontekście. Mowa tu np. o odległości i wzajemnym położeniu getta i KL Plaszow. Na mapie getta zaznaczono w sposób schematyczny jego granicę, bramy, przebieg większości ulic i położenie niektórych instytucji oraz organizacji (np. siedzibę Żydowskiej Organizacji Młodzieży Halucowej). Mapa w odróżnieniu o innych współczesnych opracowań przedstawia historyczny układ ulic, wydaje się jednak, że autorzy nie mieli odpowiednich materiałów źródłowych. Przykładowo na mapie zaznaczona jest ul. Głęboka, która nie występuje w terenie. Jest ona zaznaczona w miejscu niebezpiecznego zejścia z wapiennych skał wzgórza Krzemionki do byłego kamieniołomu „Pod Benedyktem”. Na mapie zaznaczono także nieistniejący podczas niemieckiej okupacji most Franciszka Józefa.

Fot. 8. Mapy przedstawiające getto krakowskie w *Historycznym atlasie Holokaustu*.
Źródło: USHM, *Historical Atlas of the Holocaust*, New York 1996, s. 46, 47.

Mapa na wystawie w „Emalii” 2010

Jednym z kamieni milowych w prezentacji wojennych losów Krakowa było uruchomienie wystawy stałej *Kraków — czas okupacji 1939–1945* w oddziale Muzeum Historycznego Miasta Krakowa Fabryka Emalia Oscara Schindlera na krakowskim

³⁹ USHM, *Historical Atlas of the Holocaust*, New York 1996, s. 46, 47.

Zabłociu. Wystawa ta została nagrodzona w konkursie „Wydarzenie Muzealne Roku – Sybilla” za rok 2010 w kategorii „Wystawy Historyczne”⁴⁰. Jednym z głównych wątków wystawy są wojenne losy krakowskich Żydów oraz historia getta krakowskiego. W tej części ekspozycyjnej zamieszczono reprodukcje kilku historycznych map, a także udostępniono zwiedzającym interaktywną prezentację multimedialną zawierającą mapy getta⁴¹. Mapę wykonano na podkładzie *Planu Krakowa* wydanego w 1947 roku⁴² i naniesiono na niej w postaci symboli w kolejnych odsłonach prezentacji:

- zmiany granic getta, bramy oraz podział po wysiedleniu paźdzernikowym (fot. 9),
- położenie niektórych urzędów żydowskich,
- położenie instytucji związanych z ochroną zdrowia,
- położenie instytucji związanych z opieką nad dziećmi.

Specyfiką prezentacji multimedialnej jest łatwość operowania tekstem i obrazem połączonych za pomocą linków. Tak też jest w przypadku omawianej mapy. Autorka nie zdecydowała się na zamieszczenie wszystkich informacji o obiektach, gdyż są one dostępne w opisie tekstowym. Niewątpliwą zaletą jest wykorzystanie mapy podkładowej, która pozwoliła na precyzyjne poprowadzenie linii granicy getta. Niestety nie wykorzystano w pełni tego potencjału i na mapie znajduje się kilka błędów (granica wzdłuż ul. Kącik poprowadzona jest po złej stronie ulicy). Pomysł wykorzystania mapy historycznej jako podkładu jest niewątpliwie dobry. W przypadku omawianej mapy brak jest jednak np. trasy tramwaju nr 3, która przebiegała wzdłuż ul. Limanowskiego (por. fot. 8). Dwie spośród czterech map (stan początkowy i po podziale) zostały też opublikowane w obszernym katalogu z wystawy⁴³. Co ważne, opublikowano je w nieprzyciemnionej wersji kolorystycznej. Dzięki międzynarodowemu zasięgowi wystawy mapy zamieszone w katalogu stały się podstawą dla innych opracowań, w tym prac dyplomowych⁴⁴. W przytoczonej pracy mapa opracowana przez Katarzynę Zimmerer stanowi podkład do prezentacji obiektów wspomnianych w „Gazecie Żydowskiej” w 1941 roku (fot. 11). Widoczny w tle podkład mapowy oraz informacje zawarte w publikacji pozwalają sądzić, że mapa ta została skalibrowana i wspomniane punkty nie są tylko grafiką, ale mają współrzędne geograficzne. W pracy tej mapy

⁴⁰ *Fabryka Emalia Oskara Schindlera Nagrodzona*, 19.05.2011, https://www.krakow.pl/aktualnosci/7086,31,ko_munikat,fabryka_emalia_oskara_schindlera_nagrodzona.html [dostęp: 3.02.2024].

⁴¹ K. Zimmerer, *Getto w Krakowie 1941–1943*, [dokument elektroniczny] = *Jewish Ghetto in Kraków 1941–1943*, Kraków 2010.

⁴² M. Kubiczek, *Poznaj Kraków. Szczegółowy plan Miasta Krakowa z przyległymi gminami. Stan z 1947 roku*, Warszawa 1947.

⁴³ K. Zimmerer, *Getto*, w: *Kraków – czas okupacji 1939–1945*, red. M. Bednarek, E. Gawron, B. Zbroja i in., Kraków 2012, s. 304, 322.

⁴⁴ C. Liu, *Mapping and Visualizing Testimonies of Spaces of Confinement. A Digital Analysis of the Kraków Ghetto*, Master’s Thesis, Duke University 2019, s. 12, <https://hdl.handle.net/10161/20071> [dostęp: 27.11.2024].

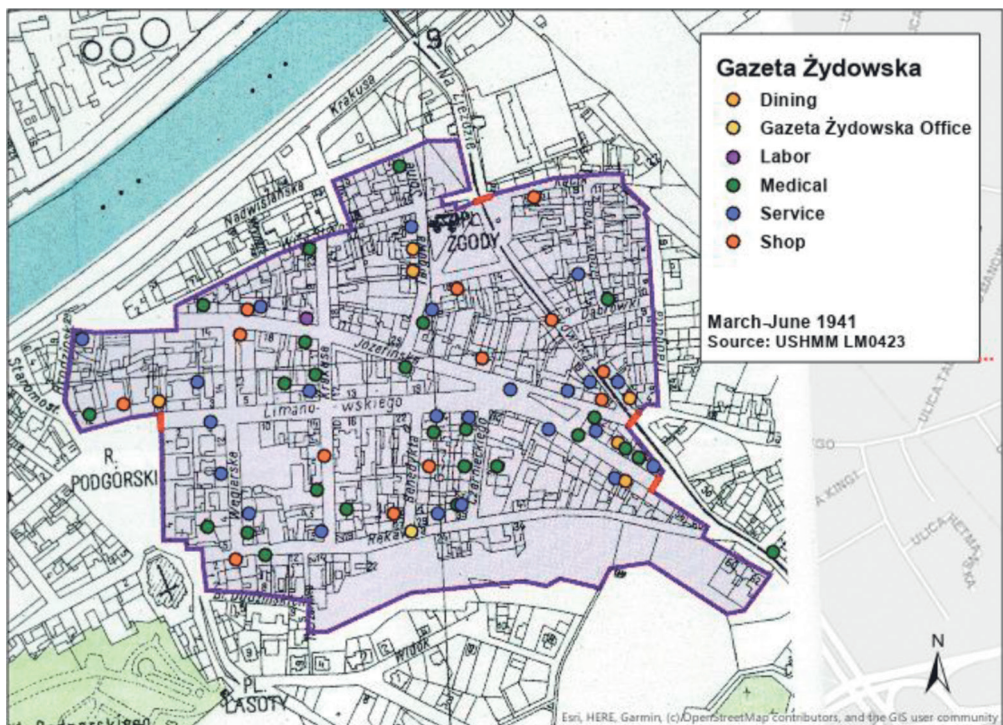

Fot. 9. Mapy prezentujące zmiany granic getta w prezentacji multimedialnej na wystawie *Kraków – czas okupacji 1939–1945*. Źródło: K. Zimmer, *Getto w Krakowie 1941–1943*, [dokument elektroniczny] = *Jewish Ghetto in Kraków 1941–1943*, Kraków 2010.

Fot. 10. Fragmenty map widocznych na a i d opublikowane w katalogu z wystawy.

Źródło: K. Zimmer, *Getto*, w: *Kraków — czas okupacji 1939–1945*, red. M. Bednarek, E. Gawron, B. Zbroja i in., Kraków 2012, s. 304, 322.

Fot. 11. Mapa prezentująca adresy wspomniane w ogłoszeniach w „Gazecie Żydowskiej” w 1941 roku.

Źródło: C. Liu, *Mapping and Visualizing Testimonies of Spaces of Confinement. A Digital Analysis of the Kraków Ghetto*, Master's Thesis, Duke University 2019, s. 12, <https://hdl.handle.net/10161/20071> [dostęp: 27.11.2024].

były wykorzystane też jako podkład do prezentacji analiz widoczności z różnych punktów Podgórze oraz jako tło dla wizualizacji numerycznych modeli pokrycia terenu i budynków 3D.

Współczesne uproszczone plany getta krakowskiego

We współczesnych publikacjach poświęconych historii Żydów krakowskich oraz krakowskiemu gettu zazwyczaj spotyka się bardzo uproszczone, wręcz schematyczne plany getta. W książce *Zamordowany świat* Zimmerer oprócz przedruków map Baua zamieściła opracowany przez B. Kuniczka plan getta⁴⁵. Mapa zawiera przebieg granic getta, współczesny układ ulic i kilkanaście zaznaczonych obiektów. Na mapie na współczesnej siatce ulic (ul. Na Zjeździe na południe od Placu Bohaterów Getta) zaznaczono schematycznie historyczne linie tramwajowe, co nie odpowiada rzeczywistości. Podano też dla niektórych ulic dwie nazwy, lecz nie zachowano konsekwencji w zamieszczaniu nazwy historycznej i współczesnej (fot. 12A).

Mapa, która prawdopodobnie trafia najczęściej w ręce turystów, jest zamieszczona w przewodniku wydanym przez Muzeum Historyczne Krakowa⁴⁶. Co ciekawe, na mapie nie zamieszczono przebiegu granic getta, a jedynie jego bramy oraz pozostałości po murach, które przetrwały do dziś (fot. 12B).

Ciekawą schematyczną mapę zamieszczono na wystawie w Żydowskim Muzeum Galicja⁴⁷. Na mapie zaznaczono również kilkadziesiąt obiektów punktowych, w tym wejścia do kanałów, punkty związane z ŻOMCH, historyczny i współczesny przebieg ulic, bramy oraz pozostałości murów getta (fot. 12C). Z dotychczas omawianych map schematycznych ta jest najbardziej kompleksowa. Zmiany granic getta zostały pokazane za pomocą kartograficznej metody zasięgów, co świadczy o dużym warsztacie graficznym redaktora mapy i pozwala czytelnikowi objąć jednym rzutem oka, jak zmieniała się powierzchnia getta.

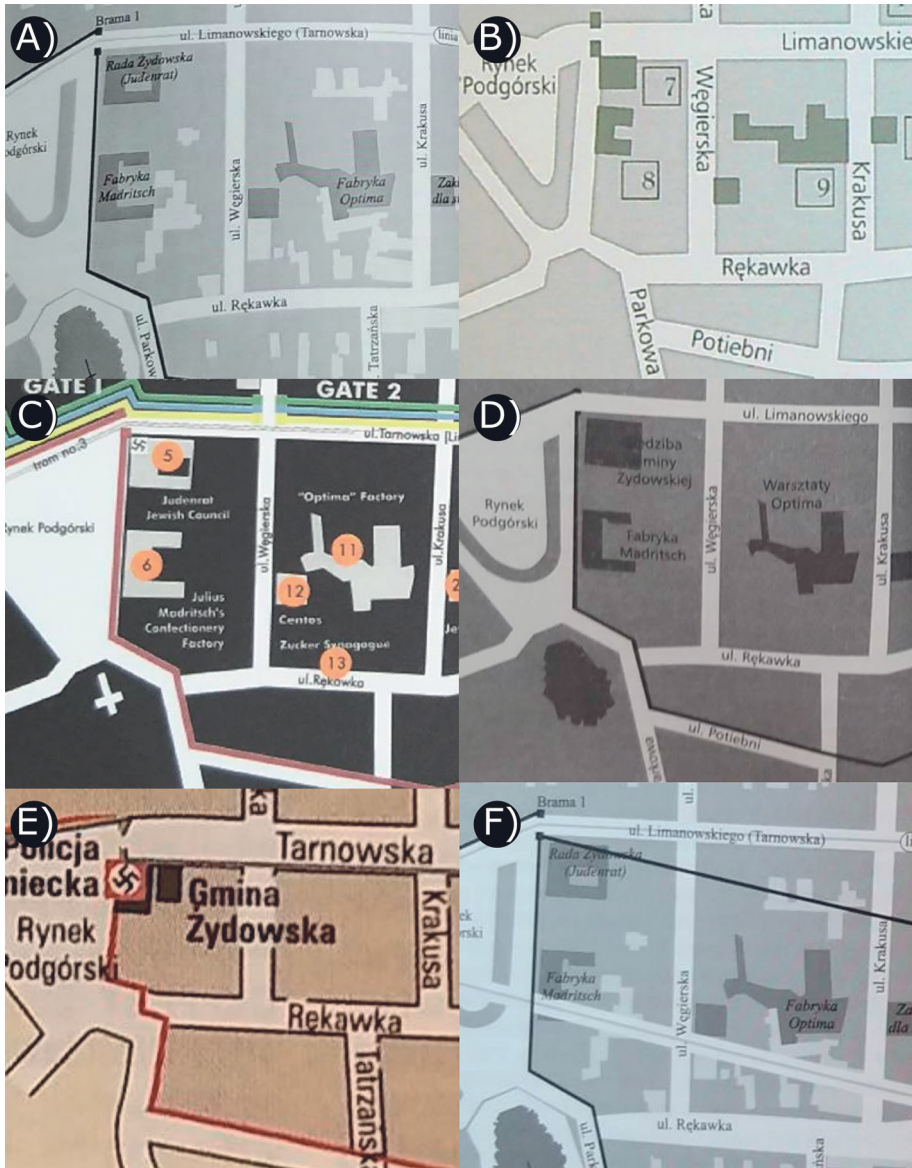
Innym przykładem schematycznej mapy getta jest ta zamieszczona w publikacji *Krakowscy Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945*⁴⁸. Autorzy na współczesnym schemacie ulic zaznaczają przebieg muru, bramy oraz 10 budynków wewnątrz getta. Schemat jest bardzo zgeneralizowany w zakresie ulic i granic, ale niektóre z budynków przedstawiono bardzo szczegółowo, co łącznie sprawia nieestetyczne wrażenie (fot. 12D).

⁴⁵ K. Zimmerer, *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945*, wyd. 2.

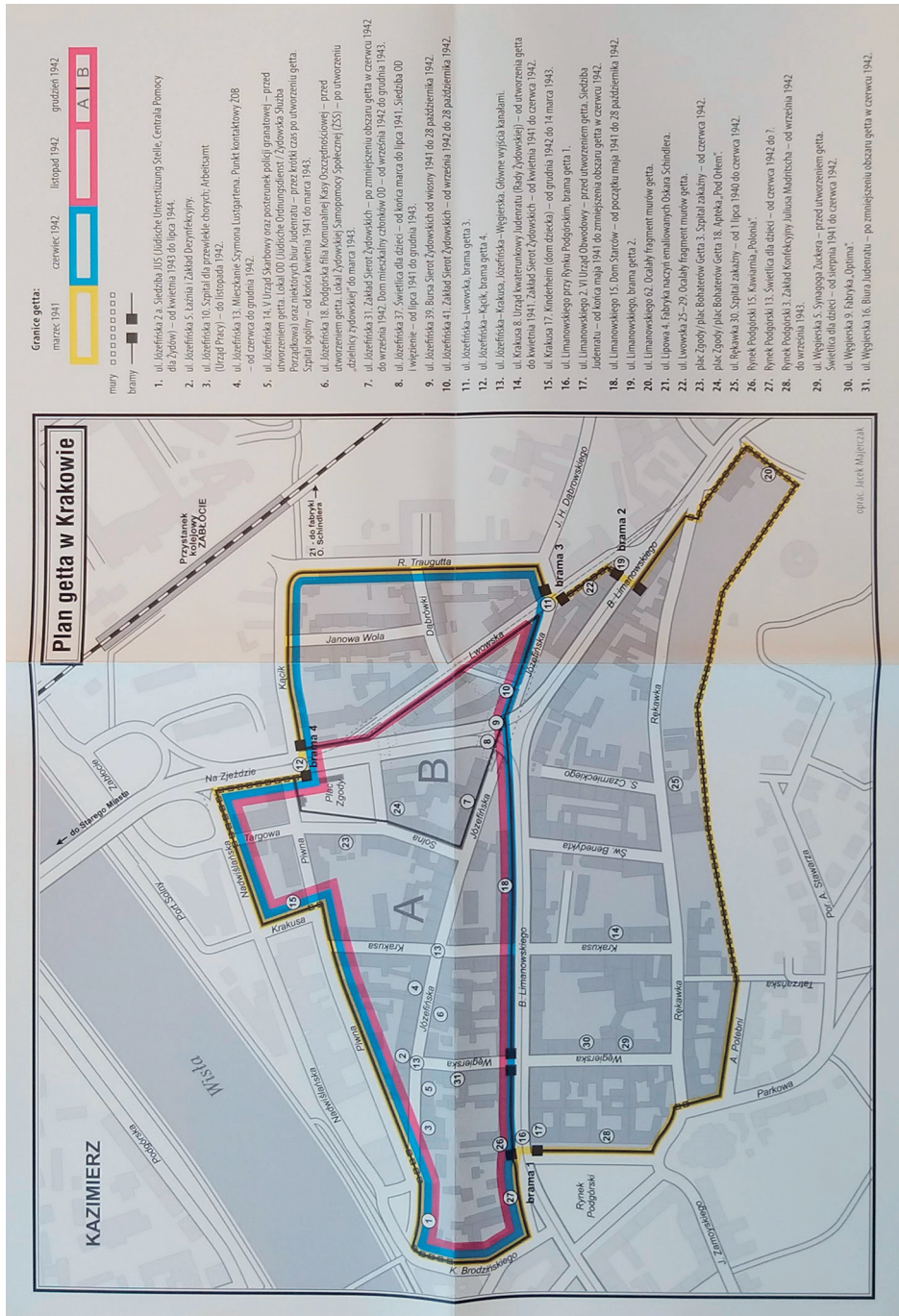
⁴⁶ A. Pióro, *The Cracow Ghetto 1941–1943. A Guide to the Area of the Former Ghetto*, transl. M. Walczak, Kraków 2005.

⁴⁷ J. Nowakowski, *Fighting for Dignity. Jewish Resistance in Kraków = Walka o godność. Żydowski ruch oporu w Krakowie. Katalog wystawy*, koncepc. Ch. Schwarz, transl. J. Nowakowski, K. Craddy, red. katal. T. Strug, Kraków 2008, s. 70.

⁴⁸ A. Löw, M. Roth, *Krakowscy Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945*, tłum. E. Kowynia, Kraków 2014.

Fot. 12. Fragmenty współczesnych uproszczonych planów getta: **A.** mapa w książce K. Zimmerer, *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945*, wyd. 2, Kraków 2008, s. 66–67; **B.** mapa w przewodniku wydany przez Muzeum Historyczne Krakowa: A. Pióro, *The Cracow Ghetto 1941–1943. A Guide to the Area of the Former Ghetto*, transl. M. Walczak, Kraków 2005, s. 3 (okładka); **C.** mapa zamieszczona w katalogu wystawy w Żydowskim Muzeum Galicja: J. Nowakowski, *Fighting for Dignity. Jewish Resistance in Kraków. Exhibition Catalogue*, Galicja Jewish Museum = *Walka o godność. Żydowski ruch oporu w Krakowie. Katalog wystawy*, koncepc. Ch. Schwarz, transl. J. Nowakowski, K. Craddy, red. katal. T. Strug, Kraków 2008, s. 20–21; **D.** mapa w książce: A. Löw, M. Roth, *Krakowscy Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945*, tłum. E. Kowynia, Kraków 2014, s. 70 — widoczny nierównomierny stopień generalizacji treści; **E.** mapa w książce: A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków w latach 1939–1945*, wyd. 2, Kraków 2011, s. 120; **F.** mapa w książce: K. Zimmerer, *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945*, Kraków 2004, s. 67–68.

Fot. 13. Plan getta dołączony do książki *Kronika zamordowanego świata*.
 Źródło: K. Zimmerer, *Kronika zamordowanego świata. Żydzi w Krakowie w czasie okupacji niemieckiej*, Kraków 2017.

Prostą schematyczną mapę getta z zaznaczonymi zmianami granic, kilkoma obiektami oraz siatką ulic zamieszczono w książce *Okupacyjny Kraków w latach 1939–1945*⁴⁹. Na mapie zaznaczono historyczne nazwy ulic (fot. 12E). Niektóre sygnatury granic pokrywają się w sposób niepozwalający na ich rozróżnienie. Na mapie widnieje też obiekt w miejscu dawnego mostu Franciszka Józefa.

W pierwszym wydaniu *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945*⁵⁰ zamieszczono schematyczną mapę getta, która zawiera obiekty problematyczne w identyfikacji. Przez cały południowy obszar getta biegnie nieistniejąca historycznie i obecnie linia tramwajowa, a mur getta zdaje się przecinać zabudowę kolejnych kwartałów (fot. 12F). Błędy te nie są łatwe do identyfikacji dla osób nieznających topografii Krakowa. Nie jest wykluczone przecież, że zaszły od czasu wojny istotne zmiany w zabudowie. Dobrze, że w kolejnym wydaniu książki skorygowano mapę w zakresie tych dwóch nieistniejących obiektów.

W 2017 roku Zimmerer wydała obszerną kontynuację swojej poprzedniej książki poświęconej historii krakowskich Żydów⁵¹. Zamieściła w niej zarówno trzy pierwotne mapy autorstwa Baua oraz opracowany przez Jacka Majerczaka plan. Zawiera on trzydzieści jeden obiektów zaznaczonych na mapie sygnaturami punktowymi, granice getta w czterech wersjach, bramy oraz mury z zaznaczaniem murów wybudowanych i kamienic, które włączono w jego granice (fot. 13). Plan bazuje na współczesnym planie ulic, lecz zaznaczono także ich historyczny przebieg, w tym historyczne trasy tramwajów. Poszczególne obiekty w opisie tekstowym mają wyszczególniony okres istnienia.

Mapy turystyczne zawierające zaznaczony obszar getta

Większość z dotychczas omawianych map getta nie miała dobrego odniesienia przestrzennego, osnowy matematycznej (m.in. podanej skali, naniesionej podziałki lub układu współrzędnych, w jakim została wykonana). Wyjątkiem są tu palny oparte na dawnych mapach Krakowa. Dobre podstawy matematyczne mają mapy turystyczne, na których zaznaczono obszar getta i obiekty z nim związane. Pierwszą z nich była wydana w 2000 roku mapa w skali 1:5500 *Kazimierz, miasto żydowskie*, na której zamieszczono także mapy getta i starego cmentarza żydowskiego⁵². Mapa na tle innych map turystycznych Krakowa wyróżnia się dużą skalą. Część dotycząca getta zawiera jego granicę i kilka ważnych budynków związanych z jego działalnością

⁴⁹ A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków w latach 1939–1945*, wyd. 2, Kraków 2011, s. 120.

⁵⁰ K. Zimmerer, *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945*, Kraków 2004.

⁵¹ *Taż*, *Kronika zamordowanego świata. Żydzi w Krakowie w czasie okupacji niemieckiej*, Kraków 2017.

⁵² *Kazimierz, miasto żydowskie*, mapa skala 1:5500, Kraków 2000.

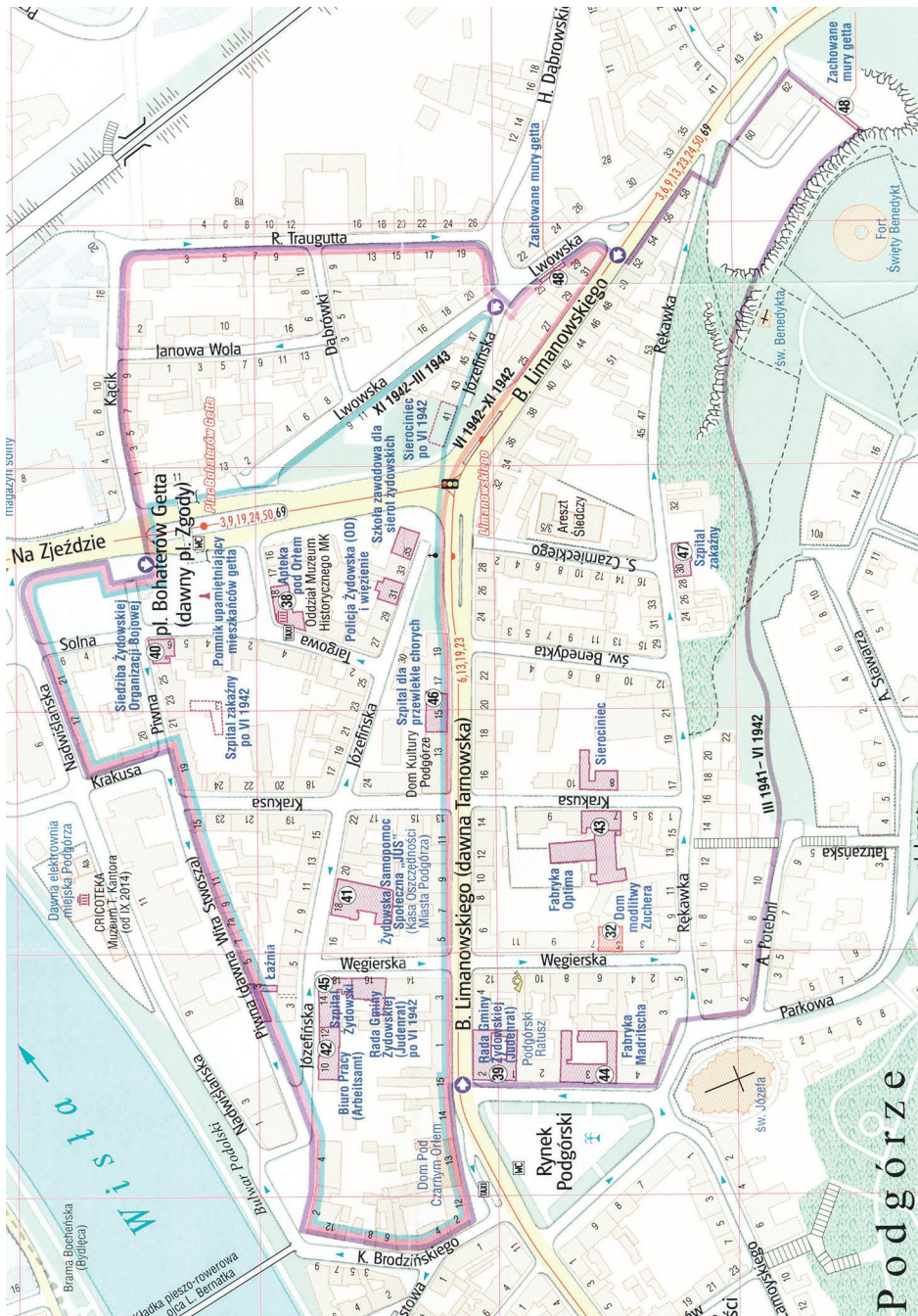
Fot. 14. Granica getta zaznaczona na mapie turystycznej pt. *Kazimierz, miasto żydowskie* w skali 1:5500. Źródło: *Kazimierz, miasto żydowskie*, mapa skala 1:5500, Kraków 2000.

(fot. 14). Zaznaczono na niej pozostałości murów. Mapa zawiera tylko współczesną siatkę ulic i zabudowę. Dzięki temu czytelnik mapy może z niej skorzystać w terenie i z łatwością trafić do interesujących go obiektów. Ze względu na swój rok wydania i nieistnienie wówczas na rynku wielu map z naniesionymi granicami getta mapa ta była wykorzystywana jako podkład w innych opracowaniach. Przykładem są tu wspomnienia Bernarda Offena wydane w serii „The Library of Holocaust Testimonies”⁵³. Do oryginalnej mapy dodano kilka nowych punktów związanych z życiem autora oraz wzmocniono niektóre sygnatury punktowe. Należy tu zaznaczyć, że na mapie podkładowej wyraźnie widać uziarnienie w druku, co negatywnie odbija się na odbiorze jej treści.

Ważną pozycją mapową związaną z krakowskimi Żydami jest mapa pt. *Kraków, mapa zabytków żydowskich* wydana w skali 1:4000, na której zamieszczono mapy miasta żydowskiego, getta oraz obozu koncentracyjnego Plaszków⁵⁴. Mapa wydana jest w bardzo dużej skali jak na mapy turystyczne miast. Zastosowanie takiej skali pozwoliło na zamieszczenie numeracji budynków, która w większości nie zmieniła się

⁵³ B. Offen, N. Jacobs, *My Hometown Concentration Camp. A Survivor's Account of Life in the Kraków Ghetto and Plaszków Concentration Camp*, London 2008.

⁵⁴ *Kraków. Mapa zabytków żydowskich*, mapa skala 1:4 000.

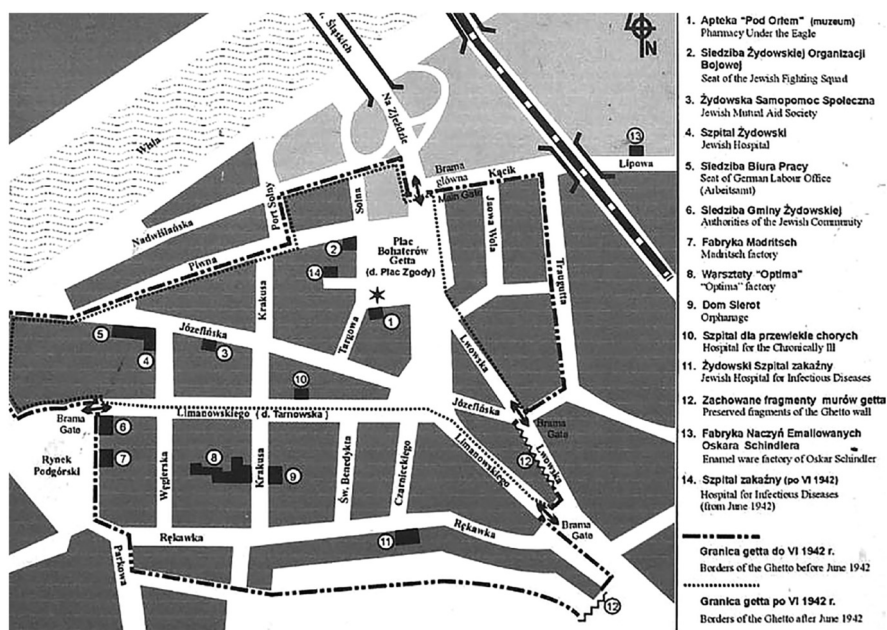

Fot. 15. Getto krakowskie na mapie Kraków: mapa zabytków żydowskich wydanej w skali 1:4000. Źródło: Kraków, mapa zabytków żydowskich, mapa skala 1:4000. = Map Of Jewish Monuments = Karte der jüdische Schenstoiridigkeiten, Kraków 2014.

od czasów wojny. Na mapie zaznaczono trzy granice getta, bramy, kilkanaście obiektów związanych z gettem. Dla niektórych obiektów podano lata, w których pełniły funkcję związaną z gettem. Mapę wykonano na współczesnej siatce ulic i zabudowy. Dla niektórych ulic podano w nawiasie nazwy obowiązujące podczas wojny, zaznaczono też nieistniejące do dziś budynki funkcyjne.

Mapy getta w materiałach edukacyjnych

Ważnym medium przekazującym historię Żydów w Krakowie są materiały edukacyjne wytworzone i wykorzystywane przez instytucje publiczne. Państwowe Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu w 75. rocznicę Akcji Reinhardt wydało tekę edukacyjną, w której znalazła się jedna lekcja poświęcona krakowskim Żydom⁵⁵. Opublikowano w niej dwie mapy, w tym plan krakowskiego getta. Na planie zamieszczono kilkanaście obiektów, granice, bramy oraz współczesną siatkę ulic wzbogaconą o nazwy historyczne (fot. 16). Warto zauważyć, że granica getta podpisana jako „po VI 1942” obowiązywała po deportacjach w październiku tego samego roku.

Fot. 16. Plan getta krakowskiego zamieszczony w materiałach edukacyjnych Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu.

Źródło: A. Kania, *Pamięć ludzi, pamięć miejsca. KL Plaszow a współcześni mieszkańcy Krakowa*, w: 75 lat po „Aktion Reinhardt” – współczesna pamięć o zagładzie Żydów polskich, red. K. Odrzywek, Oświęcim 2018, s. 24.

⁵⁵ K. Kania, *Pamięć ludzi, pamięć miejsca. KL Plaszow a współcześni mieszkańcy Krakowa*, w: 75 lat po „Aktion Reinhardt” – współczesna pamięć o zagładzie Żydów polskich, red. K. Odrzywek, Oświęcim 2018, s. 24.

W 2023 roku Instytut Pamięci Narodowej wydał do wewnętrznego użytku edukacyjnego materiały pt. *Getto żydowskie w Krakowie* w postaci składnego arkusza formatu A1⁵⁶. Zawierają one opis historii getta, schematy zmian jego granic, kilkanaście fotografii oraz trzy mapy. Pierwsza mapa, w formacie A4, to fotokopia mapy getta zredagowanej przez architekta Adama Garde'a w lutym 1942 roku dla administracji niemieckiej. Mapa druga zawiera naniesione na zdjęcie satelitarne miejsca wykonania zdjęć historycznych getta. Zdjęcie satelitarne pochodzi z programu CORONA i wykonano je 1 października 1965 roku, czyli 22 lata po akcji likwidacyjnej getta. Na zdjęciu widnieje jeszcze historyczny układ ulic bez ul. Na Zjeździe po południowej stronie Placu Bohaterów Getta. Trzecia mapa, wydana w formacie A2, jest głównym elementem kartograficznym wydanym w materiałach IPN (fot. 17). Podkładem dla mapy jest współczesny obraz bazy OpenStreetMap (dalej: OSM) w powiększeniu (ang. *zoom level*) 17, co przy renderowaniu OSM na ekranie monitora odpowiada skali około 1:4000. Sama mapa wykonana jest w skali około 1:1800. W tym powiększeniu widoczne są budynki z adresami, nazwy ulic, niektóre obiekty usługowe w postaci sygnatur i nazw. Poziom powiększenia 17 jest bardzo szczegółowy, a przez to, że OSM jest bazą ogólnego przeznaczenia, wizualizacje z niej pochodzące zawierają wiele obiektów niepotrzebnych w specjalistycznych opracowaniach tematycznych, a takim jest opracowanie IPN. Na mapie zamieszczono granicę getta, bramy, historyczny przebieg linii tramwajowych. Do mapy dołączono również listę ulic ze spisem domów wchodzących w skład getta. Lista zawiera nazwy współczesne, historyczne polskie i zmienione w okresie okupacji nazwy niemieckie. Na liście zaznaczono adresy obecnie nieistniejące oraz budynki nowo wybudowane. Ze względu na swoją skalę mapa miała wielki potencjał zamieszczenia na niej położenia historycznych obiektów związanych z życiem getta. Niestety autorzy z tego nie skorzystali.

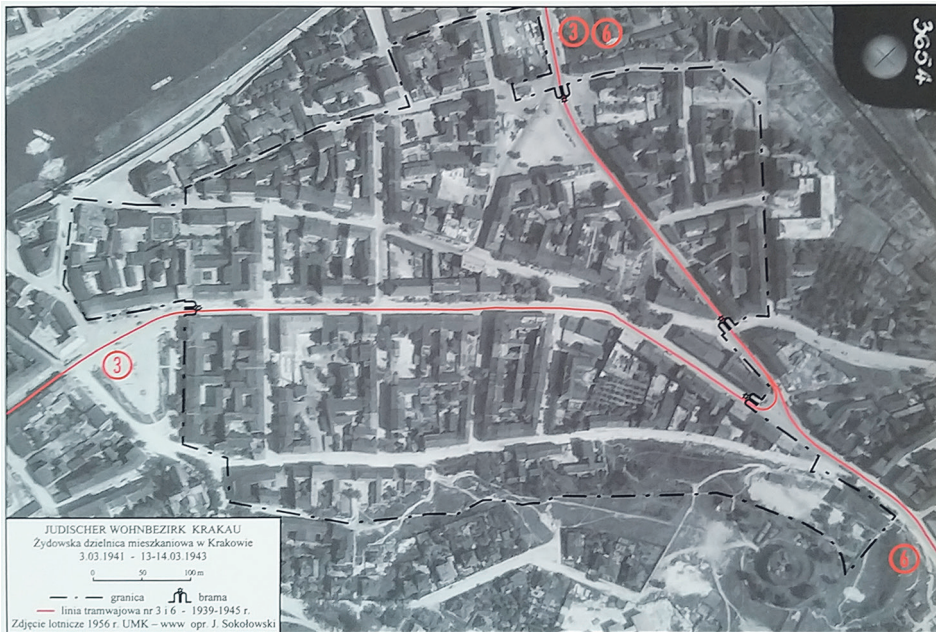
Jeden z autorów koncepcji mapy krakowskiego getta zamieszczonej w materiałach edukacyjnych IPN złożył w Bibliotece Jagiellońskiej wydaną swoim nakładem jej zmienioną wersję⁵⁷. Mapa od strony merytorycznej ma podobną warstwę informacyjną. Nie zamieszczono sygnatur wskazujących miejsce wykonania zdjęć, granica getta przebiegająca na wzgórzu Krzemionki jest nieco mniej zgeneralizowana, wykorzystano także zdjęcie lotnicze z 1956 roku. Wszystkie trzy mapy mają zbliżoną skalę (katalog biblioteki wskazuje skalę 1:2000). Mapy wydrukowano na arkuszu o wymiarach 37×196 cm.

⁵⁶ J. Sokołowski, M. Zajda, *Getto żydowskie w Krakowie*, Kraków 2023.

⁵⁷ J. Sokołowski, *Judischer Wohnbezirk Krakau. Żydowska Dzielnica Mieszkańcowa w Krakowie: 3.03.1941 – 13–14.03.1943*, mapa 1:2000, Kraków 2022.

Fot. 17. Mapa getta na podkładzie OpenStreetMap zamieszczona w materiałach edukacyjnych Instytutu Pamięci Narodowej. Źródło: J. Sokółowski, M. Zajda. *Getto żydowskie w Krakowie*, Kraków 2023.

Fot. 18. Granica getta na tle zdjęcia lotniczego z 1956 roku.

Źródło: J. Sokołowski, *Judischer Wohnbezirk Krakau. Żydowska Dzielnica Mieszkaniowa w Krakowie: 3.03.1941 – 13–14.03.1943*, mapa 1:2000, Kraków 2022.

Inne mapy getta

Jednym z nielicznych przykładów artykułów naukowych, w których zamieszczono mapę getta, jest praca poświęcona omówieniu spacerowników po terenie getta krakowskiego⁵⁸. W pracy tej autorka zdecydowała się na przedruk mapy Baua z 1946 roku. Z innych map krakowskiego getta, które nie były przedrukami, w analizie uwzględniono mapę getta krakowskiego pokazującą przez porównanie turystyczne udostępnienie obszaru getta krakowskiego i wileńskiego⁵⁹. Mapa jest bardzo słabej jakości. Ostatnią omawianą pozycją jest mapa, a właściwie zdjęcie mapy, znajdująca się na stronie <https://markbakerprague.com>⁶⁰. Przedstawia ona duże podobieństwo do mapy widniejącej w Muzeum Galicja⁶¹. Na zdjęciu nie zamieszczono legendy mapy.

⁵⁸ K. Kołodziejska, *Spacerowniki po terenie byłego getta krakowskiego jako metoda pracy z młodzieżą nad tematyką Zagłady*, „Wiadomości Historyczne”, 63 (2021), nr 4, s. 44–46.

⁵⁹ O. Sandri, *City Heritage Tourism without Heirs*, „Cybergeo. European Journal of Geography”, 2013, dokument 646, <https://doi.org/10.4000/cybergeo.25934>.

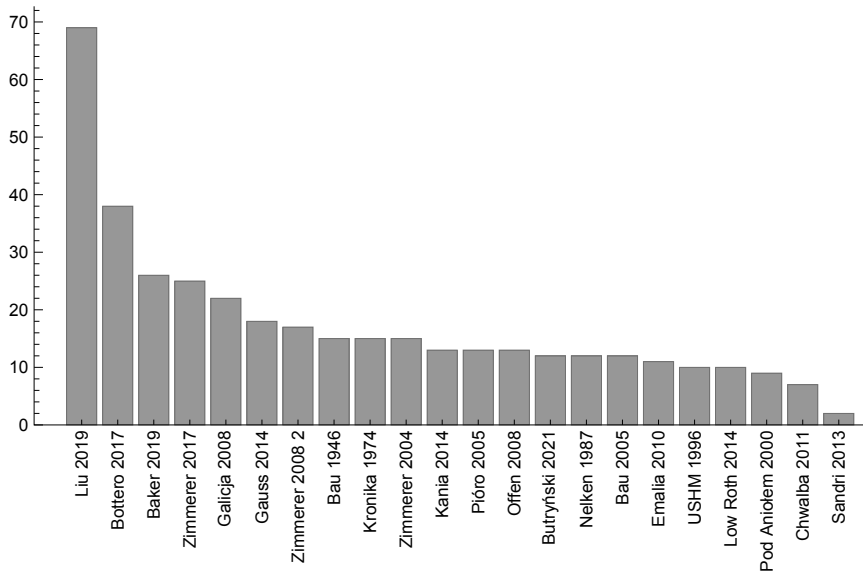
⁶⁰ M. Baker, *A Stroll through the Nazi Ghetto. On The Road*, 5.03.2019, <https://markbakerprague.com/part-2-research-trip-to-krakow/>, [dostęp: 2.02.2024].

⁶¹ J. Nowakowski, *Fighting for Dignity*.

Analiza ilościowa map

Przeanalizowano łącznie 35 map w 34 publikacjach (19 książek, 4 mapy tematyczne, 3 broszury, 2 strony internetowe, 2 materiały edukacyjne, 2 artykuły w czasopiśmie, 1 pracę dyplomową, 1 ekspozytor cyfrowy na wystawie). Wśród tych prac było 27 map oryginalnych i 8 przedruków. Najczęściej przedrukowywane były mapy znajdujące się w *Kronice Okupowanego Krakowa* z 1974 roku (5 razy) i mapy autorstwa Baua z 1946 roku. Należy zauważyć, że podczas redakcji pierwszej z nich inspirowano się prawdopodobnie mapami wykonanymi przez Baua. Kolejne analizy opisano w odniesieniu do map, które nie były przedrukami (27). Tylko na 8 mapach zaznaczono skalę (czy to w formie numerycznej, czy w formie podziałki). Skale, w których wykonywano mapy, to najczęściej około 1:4000 do 1:5500. Dwie spośród map wykonano w bardzo dużej skali: 1:1800 i 1:2000, a kolejną jako mapę średnioksalową 1:20000. Na 10 mapach zastosowano warstwę podkładową. Były to przede wszystkim mapy turystyczne i plany miasta (4), podkład OSM (2), raz jawnie zastosowano jako podkład inną omawianą mapę i 3 razy wykorzystano plan miasta opracowany tuż po wojnie w 1947 roku. Ten ostatni przypadek jest o tyle ciekawy, że mapa ta przedstawia obszar getta praktycznie takim, jakim był podczas wojny, ale nie zawiera wszystkich tras tramwajów przebiegających przez teren getta. Spośród wszystkich map, które nie były przedrukami, 15 z nich było wydanych w formie strony w książce, 6 na osobnym arkuszu papieru, 4 jako pliki cyfrowe, jedna jako ekspozytor na wystawie i tylko jedna jako warstwa przestrzenna (niedołączona do pracy) oraz mapa w pliku cyfrowym.

Najważniejsze uwagi i charakterystyki opisowe każdej z map zamieszczono w poprzednich rozdziałach artykułu. Analizując mapy pod kątem kartograficznym, należy zauważyć, że przedstawiają one bardzo zróżnicowany poziom jakości — od bardzo uproszczonych schematów, po szczegółowe mapy wykonane w skali. Warto odnotować, że tylko w 14 publikacjach zdecydowano się na zaznaczenie na mapach zmian granic getta w czasie. Ponad połowa publikacji przedstawiała zmiany granic jako serię map (7) lub schematów (1). Nieco rzadziej wykorzystywanym sposobem było zastosowanie linii o różnej barwie (5) lub kreskowaniu (1). Istotnym elementem każdej z map są nazwy ulic. Na 20 z nich przedstawiono polskie przedwojenne nazwy ulic, na 15 nazwy współczesne, a tylko na 9 nazwy niemieckie. Należy tu zaznaczyć, że tylko w przypadku dwóch map były to nazwy niemieckie w zapisie niemieckim. W kilku przypadkach zdarzało się, że na jednej mapie znajdowały się: nazwy przedwojenne, wojenne i powojenne, pomieszane oraz bez objaśnień, która jest która. Na większości (22) z map zamieszczono — poza siatką ulic — budynki i budowle (nie wliczając tu bram i pozostałości murów getta, które przetrwały do dziś). Dla przeważającej części map było to kilkanaście obiektów (średnia 17,4; mediana 13) (fot. 19).

Fot. 19. Liczba obiektów zaznaczanych na mapach getta (liczba obiektów znaczących, bez bram; w przypadku serii map z wyłączeniem obiektów, które nie zmieniały lokalizacji). Źródło: opracowanie własne.

Ważnym pod kątem topograficznym aspektem obszaru krakowskiego getta jest obecność bądź brak niektórych orientacyjnych obiektów przestrzennych. Należy tu wymienić most cesarza Franciszka Józefa, który łączył Kazimierz i Podgórze do 1924 roku. Dawniej wejście na most znajdowało się przy styku ul. Józefińskiej i Brodzińskiego. W tym samym miejscu, 17 lat po zburzeniu mostu, znajdował się jeden z narożników granicy getta. Obecność więc tego mostu na mapach getta krakowskiego bardzo negatywnie wpływa na ocenę niektórych z nich (3). Współcześnie w miejscu wspomnianego mostu znajduje się kładka pieszo-rowerowa, co dodatkowo może powodować niezrozumienie topografii getta w przypadku zamieszczenia jej na mapie i nieopisania czasu jej budowy. Kolejnym ważnym ze względu na historię elementem topografii getta są wejścia do kanałów, które znajdują się tylko na dwóch mapach.

Zakończenie

Analiza przestrzenna krakowskiego getta jest ważnym narzędziem do precyzyjnego opisanego wielu danych historycznych, takich jak miejsca zamieszkania, pracy, ukrywania się czy też śmierci. Jest to możliwe wyłącznie poprzez ustalenie dokładnych granic getta na przestrzeni kolejnych lat jego funkcjonowania, zwłaszcza w kontekście zmian wynikających ze zmniejszenia jego obszaru. Jak wykazano w artykule, powstałe po zakończeniu II wojny światowej mapy są często (poza paroma wyjątkami)

słabej jakości lub brakuje im istotnych historycznych obiektów topograficznych (m.in. zmian w nazewnictwie ulic, często w układzie przestrzennym ulic i budynków). Utrudnia to prowadzenie badań historycznych, a także poszukiwań rodzinnych rekonstruujących historię getta. W licznych powojennych wspomnieniach i relacjach byli mieszkańcy krakowskiego getta wskazują konkretne miejsca (np. „obok posterunku OD”, „za szpitalem”) bądź dokładne adresy ukrywania się (ich lub ich najbliższych), związane z ich życiem prywatnym (np. rodzinny sklep, fabryka) oraz zawodowym. Podejmowane są próby odnalezienia bunkra, w którym ukrywali się najbliżsi, odtworzenia trasy ucieczki kanałami itd. Uporządkowanie tej wiedzy pozwala na znalezienie odpowiedzi na pytanie — gdzie „to” dokładnie się wydarzyło.

Pod kątem kartograficznym analizowane mapy mają bardzo zróżnicowaną jakość. Od bardzo zniekształconych, zawierających wiele błędów, prostych planów/diagramów, po mapy z podkładem topograficznym lub tematycznym (turystycznym) zawierające wiele obiektów i prezentujące zmiany w czasie. Jak pokazano w artykule, każda opublikowana mapa może być też wykorzystana wtórnie przez kolejnych autorów, ponieważ z uwagi na brak wiedzy z zakresu kartografii nie mają świadomości o wspomnianych mankamentach. Wiele wartych uwagi map jest niedostępnych dla szerokiego grona odbiorców ze względu na małe nakłady wydań, ograniczoną dystrybucję lub zamknięcie wydawnictwa. Do najważniejszych obiektów mapy getta krakowskiego należy zaliczyć: siatkę ulic zarówno tych wewnętrznych, jak i znajdujących się poza granicami getta, zaetykietowanych nazwami z okresu istnienia getta, przedwojennymi, powojennymi i współczesnymi; budynki ze szczególnym uwzględnieniem funkcji oraz ich zmian w czasie trwania getta; przebieg linii tramwajowych; dokładny przebieg granic z uwzględnieniem ich rodzaju; przebieg kanałów i wejścia do nich; adresy oraz nowe wejścia do budynków zmienione ze względu na zamurowanie wejść normalnych. Reasumując, opracowana w przyszłości mapa getta powinna pozwolić na osadzenie w kontekście geograficznym, historii, relacji i przekazów dotyczących Holokaustu. Wnioski wynikające z analizy powojennych map getta skłoniły autorów do opracowania w geoportalu, który będzie jednym z narzędzi umożliwiających uwzględnienie tego kontekstu w badaniach.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego

AŻIH, sygn. 302/8: pamiętnik Zenona Szpingara.

AŻIH, sygn. 302/25: pamiętnik Michała Weichertera.

AŻIH, sygn. 310/448: relacja Leona Salpetera.

United States Holocaust Memorial Museum

zespół: RG 241/59.

Archiwum Narodowe w Krakowie

ANK, sygn. SMKr, 744 (mikrofilm J 13 869), Die Bevölkerung des Judenwohnbezirkes in Krakau, k. 15-38.

ANK, Der Stadthauptmann der Stadt Krakau (Starosta miasta Krakowa) 1939-1945.

Prasa

„Dziennik Polski”.

„Gazeta Żydowska”.

Opracowania

Bau J., *Czas zbeszczeszczenia. Wspomnienia z czasów drugiej wojny światowej*, Kraków 2006.

Bieberstein A., *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 1986.

Bieberstein A., *Zagłada Żydów w Krakowie*, wyd. 2, Kraków 2021.

Brethour M., Davidson F., *Visualizing Intimate Geographies of Genocide. A Spatial Analysis of the Holocaust in Węgrów County, Poland (1942-1944)*, „Journal of Historical Geography”, 72 (2021), s. 40-52.

Chwalba A., *Okupacyjny Kraków w latach 1939-1945*, wyd. 2, Kraków 2011.

Cole T., *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*, New York 2003.

Franczak A., Grądzka-Rejak M., *Tylko mur nas dzieli, tylko kilkadziesiąt kroków, a tu życie, tam śmierć. Mury wokół gett w Warszawie, Krakowie i Nowym Sączu*, w: *Ciemności kryją ziemię. Wybrane aspekty badań i nauczania o Holokauście*, red. M. Grądzka-Rejak, P. Trojański, Dęblin 2019, s. 101-129.

Gaižutytė-Filipavičienė Ž., *Jewish Heritage in the Creative Cities of Central and Eastern Europe. Tourism, Technologies and Prosthetic Memory*, „Creativity Studies”, 13 (2020), no. 1, s. 41-52.

Hempel A., *Pogrobowcy kłęski. Rzecz o policji „granatowej” w Generalnym Gubernatorstwie 1939-1945*, Warszawa 1990.

Kania A., *Pamięć ludzi, pamięć miejsca. KL Płaszów a współcześni mieszkańcy Krakowa*, w: *75 lat po „Aktion Reinhardt” — współczesna pamięć o zagładzie Żydów polskich*, red. K. Odrzywek, Oświęcim 2018, s. 25-28.

Kazimierz, miasto żydowskie, mapa skala 1:5500, Kraków 2000.

Knoll R., *Dziennik, wstęp*, oprac. J. Kowalska-Leder, Warszawa 2012.

Kołodziejska K., *Spacerowniki po terenie byłego getta krakowskiego jako metoda pracy z młodzieżą nad tematyką Zagłady*, „Wiadomości Historyczne”, 63 (2021), nr 4, s. 44-46.

Kotarba R., *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942-1945. Przewodnik historyczny*, Kraków 2016.

Kotarba R., *Żydzi Krakowa w dobie Zagłady (ZAL/KL Płaszów)*, Kraków-Warszawa 2022.

Kraków, mapa zabytków żydowskich, Skala 1:4 000 = *Map Of Jewish Monuments* = *Karte der jüdische Sehenswürdigkeiten*, Kraków 2014.

- Kraków w latach wojny i okupacji 1939–1945, red. kartograf. T. Wojnar, C. Błasiak, M. Baran i in., oprac. graf. J. Zelech, A. Kłapyta, Warszawa 1979.
- Krakowskie getto, red. K. Bilańska, Kraków 1983.
- Kubiczek M., *Poznaj Kraków. Szczegółowy plan miasta Krakowa z przyległymi gminami. Stan z 1947 roku*, Warszawa 1947.
- Kuźma M., Bauer H., *Map Metadata. The Basis of the Retrieval System of Digital Collections*, „ISPRS International Journal of Geo-Information”, 9 (2020), no. 7, s. 444.
- Kuźma M., Mościcka A., *Evaluation of Metadata Describing Topographic Maps in a National Library*, „Heritage Science”, 8 (2020), article no. 113, <https://doi.org/10.1186/s40494-020-00455-3>.
- Liu C., *Mapping and Visualizing Testimonies of Spaces of Confinement. A Digital Analysis of the Kraków Ghetto*, Master's Thesis, Duke University 2019, <https://hdl.handle.net/10161/20071> [dostęp: 27.11.2024].
- Löw A., Roth M., *Krakowscy Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945*, tłum. E. Kowynia, Kraków 2014.
- Nelken H., *Pamiętnik z getta w Krakowie*, przedm. G. Hausner, wstęp, oprac. S. Wcisło, Toronto 1987.
- Nowakowski J., *Fighting for Dignity. Jewish Resistance in Kraków. Exhibition Catalogue*, Galicia Jewish Museum = *Walka o godność. Żydowski ruch oporu w Krakowie. Katalog wystawy*, koncepcja Ch. Schwarz, transl. J. Nowakowski, K. Craddy, red. katal. T. Strug, Kraków 2008.
- Offen B., Jacobs N., *My Hometown Concentration Camp. A Survivor's Account of Life in the Kraków Ghetto and Płaszów Concentration Camp*, London 2008.
- Owoc T., *Ludzie z listy Schindlera. Józef Bau = People from Schindler's List. Joseph Bau*, tłum. M. Szymonik, Kraków 2012.
- Pabis-Cisowska K., *Józef Bau. A History of Life, a History of Remembrance*, in: *Korczakian Reminiscences. Selected Aspects of the Times & Legacy of Janusz Korczak*, eds. A. Chłosta-Sikorska, H. Stępniewska-Gębik, P. Trojański, Kraków 2019, s. 169–177.
- Pankiewicz T., *Apteka w getcie krakowskim*, posł. C. Brzoza, Kraków 2012.
- Pióro A., *The Cracow Ghetto 1941–1943. A Guide to the Area of the Former Ghetto*, transl. M. Walczak, Kraków 2005.
- Rączy E., *Zagłada Żydów w dystrykcie krakowskim w latach 1939–1945*, Rzeszów 2014.
- Reader's Guide*, in: *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. 2: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, part A, eds. M. Dean, M. Hecker, G. Megargee, Bloomington 2012, s. XLIX–LI.
- Samsonowska K., *Pomoc dla Żydów krakowskich w okresie okupacji hitlerowskiej*, w: *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. A. Żbikowski, Warszawa 2006.
- Sandri O., *City Heritage Tourism without Heirs*, „Cybergeo. European Journal of Geography”, 2013, dokument 646, <https://doi.org/10.4000/cybergeo.25934>.
- Sinnreich H., Phillips S., Dean M., *Kraków*, in: *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. 2: *Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*, part A, eds. M. Dean, M. Hecker, G. Megargee, Bloomington 2012, s. 527–531.
- Sokołowski J., *Judischer Wohnbezirk Krakau. Żydowska dzielnica mieszkaniowa w Krakowie: 3.03.1941 – 13–14.03.1943*, mapa 1:2000, Kraków 2022.
- Sokołowski J., Zajda M., *Getto żydowskie w Krakowie*, Kraków 2023.
- Sondel-Podhorizer E., *Zagłada Żydów w dystrykcie krakowskim*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1959, nr 59, s. 87–109.
- USHM, *Historical Atlas of the Holocaust*, New York 1996.
- W 3-cią rocznicę zagłady getta w Krakowie (13.III.1943 – 13.III.1946)*, red. M. Borwicz, N. Rost, J. Wulf, Kraków 1946 (Książki Wojewódzkiej Żydowskiej Komisji Historycznej w Krakowie nr 6).

- Wroński T., *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974.
- Wrzyszc A., *Hierarchia aktów prawnych wprowadzonych przez okupanta niemieckiego w Generalnym Gubernatorstwie w latach 1939–1945*, „*Studia Iuridica Lublinensia*”, 2014, nr 22, s. 695–708.
- Zajac M., *Kalendarium ważniejszych wydarzeń Żydów w Krakowie 1939–1945*, Kraków 1992.
- Zimmerer K., *Getto w Krakowie 1941–1943*, [dokument elektroniczny] = *Jewish Ghetto in Kraków 1941–1943*, Kraków 2010.
- Zimmerer K., *Getto, w: Kraków — czas okupacji 1939–1945*, red. M. Bednarek, E. Gawron, B. Zbroja i in., Kraków 2012, s. 288–331.
- Zimmerer K., *Kronika zamordowanego świata. Żydzi w Krakowie w czasie okupacji Niemieckiej*, Kraków 2017.
- Zimmerer K., *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945*, Kraków 2004.
- Zimmerer K., *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939–1945*, wyd. 2, Kraków 2008.

Netografia

- Baker M., *A Stroll through the Nazi Ghetto. On The Road*, 5.03.2019, <https://markbakerprague.com/part-2-research-trip-to-krakow/> [dostęp: 2.02.2024].
- Butryński R., *Getto Krakowskie*, 7.09.2021, <https://www.dws-xip.com/reich/zaglada/getto3.html> [dostęp: 9.02.2024].
- Fabryka Emalia Oskara Schindlera Nagrodzona*, 19.05.2011, https://www.krakow.pl/aktualnosci/7086,31,komunikat,fabryka_emalia_oskara_schindlera_nagrodzona.html [dostęp: 3.02.2024].